

Eesti ikonograafia – äärealast keskpunktiks!

Helen Bome

*Põhjamaade 19. ikonograafiasümposioon
“Marginaalsed pildid”.*

*25.–29. augustil 2004 Kuressaares,
Ajaloos Instituudi kunstiajaloo osakond*

Põhjamaade ikonograafiasümposioon kui nähtus erineb märkimisväärselt tavapärasest konverentsist ning seetõttu on järgnevas ülevaates pikemalt peatunud sündmuse ajalool ja korralduslikul eripäral, mis on peetud ettekannetega lahutamatu seotud. Sümposionitraditsioon sai alguse 1968. aastal. Selle eesmärgiks oli kokku viia Rootsi, Taani, Norra, Islandi ja Soome teadlasi ning üritusest on kujunenud Skandinaavia vanema kunsti uurijate tähtsündmus. Sümposiooni korraldatakse üle aasta järjepanu kõigis osalejamaades, sel aastal esmakordselt Eestis Ajaloo Instituudi kunstiajaloo osakonna eestvõtetel. Eestis on alati olnud osa Skandinaavia ajaloo osakonnast, ent sümposiooni siiatoomiseks oli vaja teatud kriitilist massi: mitut inimest, kes orienteeruksid skandinaavia keeltes, kunstis ja kultuuris ning oleksid end paaril sümposioonil osaledes tõestanud ikonograafias asjatundlike inimestena. Eelkõige on see Kersti Markuse teene, et Eestis on nüüd Põhjamaade ikonograafiauurimise kaardile kantud.

Sümposioonil osalejate ring on suhteliselt

püsiv, juurdekutsutud tulevad, et jääda. Üritusele on omane helge ja rõõmus õhkkond, mille koostisosadeks ajalugu, religioon, kirjandus ja kunst; targad ja toredad inimesed; suurepärase majutus ja söök-jook. Vaimu, hinge ja keha vajaduste rahuldatus toob kõigis osalejates välja parima poole. Nende elementide koostoimel on aastakümnete jooksul ikonograafia-alased mõtteväljatused idanenud ja arenenud ning küpsenud avaldatud artikliteks, kaitstud doktoritöödeks, asutatud keskaja uurimise üksusteks ja loodud ikonograafilisteks pildiandmebaasideks. Üks sümposionitraditsiooni viljadest on “ICO – Iconographisk Post”, neli korda aastas ilmuv Põhjamaade ikonograafia ajakiri, mida annab välja Kopenhaageni ülikooli teoloogiafakulteedi juures asuv Kunsti ja Kristluse Keskus. Riigipiire ületava inimeste- ja asutustevahelise koostöö kõrval võiks esile tuua just sellele sümposioonile eriomast teadlaste põlvkondlikku järjepidevust, teabe, oskuste ja kogemuste edasiandmist väljavalitud noortele teadlastele.

Üritus on algusest peale olnud interdistsiplinaarne, seal osaleb kunstiajaloolaste kõrval ka teoloogid ning ajaloolased. Sümposioonide temaatika hõlmab kunsti viikingiajast tänapäevani, kuid põhirõhk on siiski keskajal ja reformatsoonijärgsel perioodil. See-kordne sümposioniteema “Marginaalsed pildid” tõi kokku põhiliselt keskaja uurijad, 50 Kopenhaageni, Lundi, Oslo, Tromsø, Stockholm, Uppsala ja Helsingi ülikooli, Turu akadeemia, Visby kõrgkooli, Kopenhaageni ja Helsingi rahvusmuuseumi, Stockholmii ajaloomuuseumi ning Norra ja Rootsi muinsuskaitse teadlast. Sümposiooni töökeeleks on traditsiooniliselt skandinaavia keeled; Eestis poolset publikuhvi piiraski ettekannete ja arutelude rootsi-, taani- ja norrakeelsus. Esinejad olid valdavalt ülikooliõppejõud ja mitte muuseumiteadurid või arhiivitöötajad, nagu

siinkandis vanema kunsti uurijate seas tavaks. Võimalik, et ka sellest tulenes esinemiste harjumuspäratus eesti kontekstis – mõtteavatus ja esinemiselavus. Sümpoosionile on omane hasartne üksteise ületrumpamine ettekannete sisus ja vormis, eriti noorema põlvkonna “isatapjate” ja “vanade olijate” tuumikusse mittekuulujate poolt. Ootamatu lähenemisnurk teemale ja vaimukas esitusviis ärgitavad tormilise diskussiooni. Pärast ettekande täielikku mahategemist, nõuandeid ja näpunäiteid ilmub see sümpoosionikogumiku artiklina tundmatuseni muutunud kujul, ning loomulikult akadeemiliselt tõsiseltvõetavaks klanituna. Ent midagi algesituse perekondlikust intiimsusest ja sõpraderingi mõttevabadusest säilib ka hilisemas kirjatöös. Sümpoosionil pole kramplikku vajadust tõsiseltvõetavana näida, sest kõik tunnevad kõiki ning on avatud kolleegide hindamisele, kiitusele ja laitudele. Just see üritus on koht, kus oma värsked mõtteid asjatundjate peal katsetada.

Teemat “Marginaalsed pildid” olid osalejad üsna erinevalt tõlgendanud, leides oma uurimisvaldkonnast nii konkreetset kui sümbolset marginaalsust teose sisus, vormis, tegijates ja tarbijates, motiivide marginaliseerumist ja marginaliseerimist. Käsitleti maali või käsikirja kompositsiooni äärealale surutud kujutisi, pilte, mis paiknesid kirikuhoone arhitektoonilisel üleminekualal-ühenduskojal. Marginaalseks loeti ka “madalaid” või profaanseid teemasid, teisesuse või vähemusega haakuvaid probleeme. Omaette grupi moodustasid kunagist tähtsust ja tähendust minetanud sümbolid, unustatud ülesandega ja kõrvalejäetud tegelased. Lisaks veel seniste uurijate arvates ebaolulised või lihtsalt kahe silma vahele jäänud detailid.

Mitmes ettekandes rehabiliteeriti seni kaunistuseks või põhikujutisega seostamatuks peetud kujutisi. Lise Gjedssø Bertelsen kä-

sitles Bayeux’ vaiba äärist, millel leiduvate kujutiste mõtteks oli peafriisi stseeni meeleolu rõhutamine, selles aktiivne osalemine, selle kommenteerimine, aja või ajastu tähistamine, isikute iseloomustamine jne. Pia Melin rääkis Albertus Pictori maalide ornamentikast ja viklifiguuridest – väänlahoidjatest ja pasunapuhujatest –, mida meister kasutas ruumi korrastamiseks ja olulistele põhimotiividele tähelepanu juhtimiseks. Stina Fallberg Sundmarki teemaks olid kujutised keskaegsetel tsibooriumidel, millest oli seni mööda vaadatud motiivide paiknemise tõttu nõu kaane siseküljel ja põhjas. Kristuse ristisurma- ja ülestõusmisstseenid esindasid ja rõhutasid missaohvri kahest tähendust.

Ettekannetest selgus, et marginaalide põhistseeniga seostamist ja selgitamist hõlbustavad kunstiteose kasutuskontekst ja kunstniku taotlused publiku mõjutamisel (Lena Liepe marginaalsetest joonistustest Rómverjasaga käsikirja serval, Eva de la Fuente Pedersen Rembrandti koolkonna ajaloomaali süžeeiliselt kõrvalistest figuuridest kompositsiooni keskmes). Esitleti ka täiesti uut ja kahtlemata marginaalset materjali: Lisa Nyberg kõneles 1940. aastatest pärinevast käsikirjalisest piiblitõlkest, kus lõike evangeeliumidest on esitatud inuiidi piltkirjas. Tegemist on harukordse võimalusega jälgida kristliku ikonograafia (taas)loomisprotsessi ja väljakasvamist paganlikust kujutuskeelest.

Erilist tähelepanu pälvisid ahistatud naised ja kõrvalejäetud mehed, tegusad lapsed ja esmapilgul kõrvalised loomad. Agneta Ney käsitles soorollide kajastumist, eelkõige misogüüniat Bayeux’ vaibal. Ann-Sofi Forsmark rääkis kuradi abiga võid kirnuva naise motiivist Upplandi kirikute seinamaalidel ning selle seostest keskaegse naisekäsitlusega. Mia Åkestam vaatles harvaesinevat Neitsi Maarja ja Joosepi abiellumisstseeni rootsi altaritel. Ingalill Pegelowi teemaks olid Püha

Hõimkonna meesliikmed, kes on altarikompositsioonidel paigutatud naiste-laste tautale, neist barjääriga eraldatud ja koguni au-paistest ilma jätud. Poul Grinder-Hansen otsis põhjust ja tähendust lastemängude kujutistele altarikannul, ainus eesti esineja Anu Mänd rääkis kannatavat Kristust piinavatest-pilkavatest “võrukaeltest” Bernt Notke Pühavaimu altariil. Margareta Kempff Östlind vaatles koerte kujutamise asjaolusid ja tähendust altarimaalidel, loomateema jätkus Len-nart Karlssoni ettekandes skandinaavia sti-liseeritud loomakujutiste tähenduse muutumi-sest ja marginaliseerumisest: paganlikust krist-likuks, seejärel profaanseks ja viimaks de-koratiivseks. Ühe motiivi “allakäiku” käsit-les ka Lise Gotfredsen, kõneldes “Spinario” ehk Okkatõmbaja antiikse figuuri eksirän-nakutest kristlike pühapiltide marginaalias, ajastuti üha teiseneva tähendusega ja hilise-mate uurijate poolt pidevalt möödavaadatu-na, alahinnatuna või valestimõistetuna.

Küsimusi sellest, mis ja kus on katedraali marginaal, käsitlesid Morten Stige Stavan-geri, Edith Marie Nygaard Nidarosi ja Jan Svanberg Linköpingi näitel. Motiivi ja selle asukoha marginaalsus võib, ent ei pruugi kat-tuda. Marianne Roos rääkis soome kirikute eeskodade maalingutest, selgitades, et ka mar-ginaalses kohas paiknevates marginaalseis-steenides on läbimõeldud ikonograafiline programm. Kujutise koha ja sisu vastuolu ilmnes ka profaanse-sakraalse vahekorda puu-dutavates ettekannetes: Herman Bengtssoni teemaks olid skandinaavia keskaegsete pros-ide ja sõrmuste armusõnumid – taevased või maised? – ning Fredrikke Schrupf jälgis 17.–18. sajandi norra püssirohusarvedel ku-jutatud piiblistseene. Rognald Bergesen lah-kas hiliskeskaegse madonna lapsega-puu-skulptuuri “identiteedikriisi”, kui seda sajan-deid hiljem epitaafis donaatori surnud naise ja tütre-na taaskasutati.

Sümposiooni avasid ja lõpetasid teoreeti-lisemat laadi arutlused marginaalse definit-sioonist ja metodoloogiast. Lars Olof Larsson pakkus marginaalsete kujutiste olemuse ja funktsiooni määratlemiseks välja klassikalist retoorikat. Marginaalid kuulusid sel juhul kategooriasse “ornatus” ehk kaunistus, mil-le eesmärk on toetada teksti või põhikujuti-se sõnumit ja väljendust. Kahjuks pole sel-lest enamasti abi ääre- ja raamikujutiste konkreetsete motiivide seletamisel. Põhja-Euroopa keskaegse kunsti ikonograafia uuri-mise korüfee Søren Kaspersen, kes on osa-lenud kõigil senipeetud sümposioonidel, tegi traditsioonilise kokkuvõtte kuulnud ettekan-netest ja mõttetalgute tulemustest. Mis on marginaal? Millal ja kus on marginaal? Mil-line on marginaalide kasutus, eesmärk, tä-hendus, tõlgendus? Kaspersen juhtis tähele-panu asjaolule, et tegelikult oli keskaegses ühiskonnas/kunstis kõik peale Kristuse ristisurma ja ülestõusmise marginaalne. Teisalt oli kristlikus maailmas kui “Augustinuse rii-gis” kõik ka oluline ja tähenduslik, viidates kõrgemale reaalsusele. Marginaalid on üks vahenditest, mida “pildi retoorikas” kasuta-takse vaataja veenmiseks esitatud sõnumis, nende ülesandeks on rõhutada teksti/põhiku-jutise allegoorilist või moraalselt tähendust, kommenteerida “igavat” ladinakeelset teks-ti (või kindlakskujunenud ikonograafilist skeemi). Ent kui tsentraalteksti pole, siis mil-le kaudu marginaale seletada ja mille suhtes on see kujutis üldse marginaal? Kirikuhoo-nes leiduvate kujutiste puhul on üheks lahenduseks lähtumine jumalakoja sümboolikast ja erinevate hooneosade tähendusest. Kui marginaalseid kujutisi kirikute seinamaalidel ja inventaril käsitleda retoorilise kategooria-na “ornatus”, siis keskaegsete esteetiliste tõekspidamiste ning kunstiteose olemuse ja ülesannete mõistmise kohaselt polnud nen-de eesmärk mitte kirikuhoo-ne kaunistamine

või meelemõnu pakkumine, vaid jumalasõna selgitamine. Käsikirjade servakujutisi on võrreldud kirikuhoone avaste ja arhitektooniliste üleminekutega, need seostuvad keskaegse mentaliteedi sees–väljas eristusega ning on mitte üksnes hea–kurja piiritähiseks, vaid ka kohaks, kus sakraalne läks üle profaanseks, kus püha kirjasõna tõlgiti igapäevaelu keelde. Kui teosel või esemel puudub kindlaksmääratud paik, siis on sellel leiduvate kujutiste tõlkimisel raske valida vaimuliku ja ilmaliku konteksti vahel. Küsimus on keskaegse inimese maailmatunnetuse eripäras, mis ajastu jooksul muutus. Sama motiiv võis omandada erinevaid tähendusi (sõltuvalt ajast, kohast ja kasutusest), ja ka teadlikult omada erinevaid tähendusi. Marginaalid võisid olla osa elegantsest mõttemängust, mis toimus nii mitmel tasandil, et seda on tänapäevastel uurijatel võimatu lõpuni mõista ja taastada.

Ettekanded ja diskussioonid olid pikitud ekskursioonidega Kuressaare linna ja linnusesse ning ümberkaudsetesse kirikutesse (Kaarma, Karja, Valjala, Kihelkonna, Põide ja Muhu). Osa seltskonnast oli eelnevalt Tallinnas või Saaremaal käinud, sh. sümposioonile eelnenud keskaja–doktorandidele mõeldud seminari käigus, ent enamikule osalejatest oli see esimene Eesti–külastus, mistõttu nad ahmisid aplalt uut “materjali” (s.t. eesti keskaegset kunsti). Värske pilk siinsetele muististele tekitas nii mõnegi diskussiooni, mis loodetavasti küpsevad peatselt uudseteks käsitlusteks. Esinejate rohkuse ja päevakava tiheduse tõttu loovutasid korraldajad oma ettekandeaja külalistele ning nii jäid nende endi marginaalsed uurimisteemad tulevasest kogumikust välja ning hingele kripeldama.

Peale esinejate üritavad ka võõrustajad eelnenud üritusi üle trumbata nt. sümposiooni teemale kohase majutusega keskaegses kloostris, lossis, mõisas või siis vähemalt sümposiooni lõpetava dineega. Eesti süm-

posiooni naelaks kujuneski keskaegne piiskoplik pidusööök Kuressaare linnuses, millele järgnesid traditsioonilised “ikonograafilised mängud” ning ühine laul ja tants. Nn. ikonograafilised mängud on sümposioonil taaselustatud kohandus keskaegsete palverongide “tabloodest” ja 19. sajandi seltskondlikest “elavatest piltidest”. Osalejad etendavad sümposioonil käsitletud kunstiteoseid ja publik peab ära arvama, millisega neist on tegu. Mäng võimaldab lõppenud üritusel nähtud kunstiteoseid müllu kinnistada ja ikonograafide hädavajaliku pildimälega hiilata, aga ühtlasi avaneb võimalus näha auväärseid emeriitprofessoreid oma parimais rõivais mööda põrandat roomamas, kardin turbanina peas ja supikulp skeptrina käes. Ka siin avaldub sümposioonile iseloomulik sundimatu õhk-kond ja hasartne võistlus nutikaima taasesituse loomisel. Tagasiteel Tallinna peatuti looduskaunil Üügu klindil piknikuks ja viimasteks diskussioonideks.

Sümposiooni teema “Marginaalsed pildid” oli mõeldud korraldajate eneseirooniiana, arvestades ikonograafilise uurimuse kõrvalisust eesti kunstiteaduses ja eesti keskaegse kunsti suhtelist tundmatust Skandinaavias. Ent nagu ettekannetest ja neile järgnenud diskussioonidest selgus, võib just äärmus olla (täheenduselt) keskne, kõik oleneb vaatepunktist ja vaataja teadmistest. Seega pole ka eesti ikonograafia seis mitte lootusetu.